

ORTA ASYA ÜLKELERİ ÜZERİNDEKİ GÖLGE: SOVYET MİRASI

Emre KARACA

Orta Asya, Sovyetler Birliği döneminin idari ve siyasal sınırları baz alınırsa Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan oluşan coğrafi bölümü içine alan sınırları ifade eder. Bunlara muhakkak ki Kazakistan'da dahil edil- melidir. Orta Asya, Türk ve Fars etkilerinin dominant güç olduğu bir bölgeyi ifade eder. Mâverâünnehir olarak anılan Orta Asya'da, Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Siri Derya) nehirleri arasında kalan tarihi bölgedir. Burada yer alan Buhara ve Semerkand, Fars ve İslam kültürünün başkentleri olmuştur. Gazneli Mahmut'un ardından (11.yüzyıl sonrası) Sünni Sufi tarikatlar nöbeti devralmış kent merkezlerinden başlayan Müslümanlaştırma güney ve doğu kırsalına doğru gerçekleşmiştir. Aynı dönemde bölgedeki Türkileşme etkisi artmış ve Türklerin bölgedeki hakimiyeti gittikçe artmıştır.

Günümüze varan yolculukta görünen bu dönemeçler bugünü oluşturan siyasi ve idari panoramayı da oluşturmaktadır. Öncelikle tarihin uzun bir döneminde dünyanın diğer coğrafyalarından daha yüksek bir oranda kırsal nüfusun mevcut olduğu bir bölgeden bahsettiğimizi kaydetmek gerekiyor. Sovyet döneminde böl- ge halkları ve özellikle Müslüman topluluklar üzerinde toplum mühendisliği ve zorunlu planlama stratejilerinin (5 yıllık planlamalar gibi) uygulanması amaçlan- dı. Bölge nüfusu üzerinde göç- iskan politikaları uygulandı. Özellikle Sovyetler dönemi icra edilen politikalar merkezîyetçi yapıyı hakim kılmaya yönelik olsa da bahsettiğimiz derin kültürel geçmiş, göç yollarını üzerine inşa edilen toplulukla- rın belli bir kategorizasyona indirgenmesi önünde engel teşkil etmektedir.

SSCB'NİN ORTA ASYA HALKLARI ÜZERİNDEKİ DENETİM YÖNTEMLERİ

Sovyet yönetim planlanmasında toplum kavramı bir kolektife dayanmaktadır. Olivier Roy'un "Yeni Orta Asya" kitabında da aktardığı gibi, bireyler gruplarla özdeşleşmeye zorlanır. Eğer küçük kümeler kendilerine dikte edilen Kolhoz- kolektiflerle iş birliği yapmazsa ülke içi pasaport, konut ve yolculuk hakkından mahrum kalırdı.

SSCB, büyük yüzölçümüne sahip toprakları sorun idare etmek için temel stratejiler gözetmek zorundaydı. Bu noktada temel strateji; tehlike olarak zuhur edebilecek tüm etnik yapıları bölmek ve yeni idari yerleşim alanları ihdas etmektir. 1924'de evvelce mevcut olan idari bölgeler feshedilerek Orta Asya haritası yeniden çizildi. Ortaya çıkan yeni özerk cumhuriyetler bugünkü Orta Asya ülkelerinin temellerini oluşturdu. Bu sürecin sonunda 1936'da bugünün Orta Asya ülkeleri olan Müslüman cumhuriyetler Sovyet yönetimi altındaki nihai şekillerini aldılar. Ana amaç özellikle Müslüman kitleyi kolay yönetebilecek sınırları belirleyebilmektir.

Çarlık Rusya'sından bakiye kalan ve Sovyet döneminde de devam bazı politikalar imparatorluk- birlik içindeki farklı etnik grupların asimilasyonu için merkezi sistemler açısından elzem görülüyordu. Özellikle olağan şüpheliler olan Müslüman nüfus üzerinde. (Bu kitle günümüzdeki Orta Asya ülkelerinin ataları olarak tabir edebileceğimiz insanlardı)

SSCB döneminde İslam, denetim alınması gereken bir olguydu, bu bağlamda önlemler alındı. Panislamizm korkusu nedeniyle yüksek din adamlarının Müslüman aleminin geri kalınıyla ilişkisinin mesafeli olması sağlanıyordu. Herhangi bir cemaatçilik algısından uzak kalınması için Müslüman cemaatler idari birimlere ayrılıyordu. Kurulan müftülüklerde temel kriter herhangi bir milliyetçi unsurla bir araya gelerek tehdit olunması ihtimalinin bertaraf edilmesiydi. Örneğin Kazaklar en tehlikeli etnik unsur oldukları için onlara ait bir müftülük kurulumuna izin verilmemişti. Her cumhuriyete ait bir müftülüğün var olması ancak SSCB dağılmasının ardından gerçekleşebildi.

SSCB YIKILIRKEN PANORAMA

Orta Asya'da bulunan devletler SSCB'nin mirasının etkisinde şekillendiler. Bugünkü mevcut rejimleri için en önemli dönüm noktalarının başında SSCB'nin yıkılması geliyor. 19 Ağustos 1991'de Mihail Gorbaçov'un tatbik ettiği reform sürecine tepkili asker- bürokrasi kanadının darbe girişimi sonrası Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin önderliğinde darbeciler püskürtüldü ancak macun tüpten çıkmıştı ve bu birlik içindeki cumhuriyetlerin ardı arkasına bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle sonuçlandı. Belarus, Ukrayna gibi Orta Avrupa ülkelerinin yanı sıra

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Azerbaycan gibi Orta Asya ülkeleri de bağımsızlıklarını ilan etti.

Ancak bu ilanlar Orta Asya ülkelerinin bir gecede Sovyet mirasından sıyrılmasına neden olmadı. Sovyet döneminde güçlü etnik unsurları baskılamak için palazlandırılan kim teorisyenlerin tabiriyle icat edilen farklı etnik grupların oluşturduğu gruplar ulus devlet olma hüviyetine sahip olamadan ulus devlet olmuşlardı. SSCB'nin tüm idari sisteminde nihai amaç Sovyet bloku içinde bütün farklı ulusları eritebilmektir. Kazak, Gürcü, Tatar milliyetçiliklerini kırabilmek için daha küçük grupların da farkındalık kazanmaları sağlanmıştı. Azınlıklar birbirleriyle iç içe girmiş, iktisadi açıdan merkeze bağlı cumhuriyetler kurulmuştu. Sovyetizm sosyalizm ya da komünizmden daha tesirli bir şekilde güneyde etkisini hissettirmiş, çöküş sonrasında da yeni kurulan devletlerin mayasında yüksek oranda var olmuştu.

Stalin döneminde Orta Asya'da yer alan insan grupları bir dile ya da etnik gruba göre kümelenmemişti. Grupların daha merkezi oluşumlara entegrasyonunda temel belirleyici hanedana ya da İslam'a bağlılık olarak gerçekleşiyordu. Sovyet döneminde Müslüman toplulukları Birlik içinde zararsız bir şekilde entegre etmenin çeşitli pratik uygulamaları olmuştu. Müslüman ulemanın bürokrasiye entegrasyonu vasıtasıyla ve Kolhozlar yani kolektif tarımla uğraşan birliklerin yönetimi tasfiye edilen zararlı eşrafın yerine ikame edilen yerel eşrafla yapılmıştı.

Sovyetler ve öncesindeki dönemde de kullanılan Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek tabirleri siyasal bir mühür değeri değildi, topluluklar birbirleriyle iç içeydi ve bu grupları birbirinden ayıran daha belirleyici faktör kabile, aile, aşiret gibi alt-kimliklerdi.

SOVYET SONRASI SİYASİ TABLO

SSCB'nin mirası halen bölge ülkelerinin üzerinde hissediliyor. Stalin herhangi bir etnik anlaşmazlığı ya da ulusal bir iddiayı direkt rejime tehdit olarak gördü. Baskılanan toplumlarda herhangi bir demokratik hak arama eğilimi gelişmedi ve SSCB sonrası dönemde doğal zenginlikler üzerine inşa edilen rejimler ön plana çıktı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan devletler güçlü enerji kaynakları üzerinde kurulmuştu. Orta Asya, dünya üzerinde petrol ve gaz rezervleri açısından dünyada ilk üçte yer alan bir coğrafi bölge konumunda. Örneğin "doğalgaz cumhuriyeti" olarak da anılan Türkmenistan dünya doğal gaz rezervi sıralamasında 4., Özbekistan altın üretiminde ilk 5'te bulunuyor.

Bölgedeki ülkelerde siyasi arenada hakim unursa hizipler oluyor. Örneğin bağımsızlık yıllarının da öncesini kapsayan bir zaman diliminde de Özbekistan'da yıllar boyunca Taşkent-Fergana hizbiyle Kaşka-Derya arasındaki çekişmede kazanan değişiyordu. Diğer ülkelerde de örnekleri görülen bu çekişmelerin kökenleri yazının başında da belirttiğimiz gibi göç yolları üze-

rinde yerleşik bulunan insan nüfusunun akrabalık bağlarına dayanıyor.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından örneğin Orta Avrupa'da görülen demokratikleşme ivmesinin aksine Orta Asya ülkelerindeki rejimler otoriter yönetim biçimleriyle idare edilmekteler. Yapılan seçimlerde şeffaflık ve gerçek demokratik standartlar bulunmamaktadır. Ülke yönetime hakim olan unsurların başında kan bağları gelmektedir. Halef- selef adaylarının belirlenmesinde ana faktörlerin başında akrabalık bağları gelmektedir. Örneğin yakın zamanda duyurulan bir haberde Türkmenistan'da Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'un oğlu ve Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Serdar Berdimuhamedov, 12 Mart'ta düzenlenecek seçimlerde devlet başkanlığına aday olduğu açıklandı. Bunun gibi tabloların da ortaya koyduğu gibi demokratik süreçler- seçim mekanizmalarının içselleştirilmesi henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Bunun en olumsuz sonucu olarak siyasi yozlaşma gibi durumların engellenememesinde görülebilir.

Orta Asya ülkeleri arasında Sovyet döneminden önce de gerçek bir milliyetçi damar bulunan ülke Kazakistan'dı. Kazaklar hakiki anlamda Alaş Orda hareketiyle etkin olmuşlardı. (1910'lu ila 1920'li yıllar arasında Kazakların ve Kırgızların ilan ettikleri bir devletin ve buna yol açan harekâtın adı) Bu hareket resmi olarak 1928 yılına kadar var oldu.

Sovyet sonrası dönemde Nursultan Nazarbayev öncülüğünde bir denge politikası izlenmeye çalışıldı. Kazaklaşma politikası Ruslarla konulmaya çalışılan ihtiyatlı mesafeyle birlikte güdüldü. Ancak 2 Ocak'ta başlayan ve 225 kişinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan şiddetli protestolar sonucunda ortaya çıkan siyasi tabloda Rus yanlısı bir siyasi yönelim yeniden tamamen hakim olmuş gözükmektedir.

Kırgız halkı, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri arasında bağımsızlığını ilan eden ilk halk olmuştu. Kırgızistan'ın, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasının ardından kurucu lider Askar Akayev ülkeyi 14 yıl, sonrasında Kurmanbek Bakiyev 5 yıl yönetmişti ancak her iki devlet başkanı da halk ayaklanması sonucunda koltuklarını kaybetti. Kendilerine yöneltilen ve isyan fitilini ateşleyen suçlamalar;

Yolsuzluk, sosyal, ekonomik ve siyasi nedenler ile kendi ailesinin fertlerini ülke yönetimine yerleştirmekle oldu. Kırgızistan son olarak geçen yıl sahne olan darbe girişimi sonrasında Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov da koltuğundan oldu. Ülkede çalkantılar devam ediyor.

Özbekistan coğrafi olarak dünya üzerinde karaya en sıkışık ülkelerin başında geliyor. Özbekistan topraklarında yaşayan bir insanın herhangi bir serbest denize kavuşabilmesi için en az iki ülke sınırlarını geçmesi gerekiyor. Ülke devlet kurumlarının iş-

levişi bakımından Orta Asya'nın en güçlü devleti konumunda ve nüfusu diğer Orta Asya ülkelerine göre daha homojen bir yapıda.

Orta Asya ülkeleri arasında Sovyet sonrası dönemde ön plana çıkan gündem maddelerinden biri de sınır anlaşmazlıkları. Örneğin; bölgedeki pek çok sınırdaki olduğu gibi Tacikistan- Kırgızistan sınırları arasında da su kaynakları temelli olarak ortaya çıkan ihtilafların geçmişi 30 yılı aşmış durumda.

Son yıllarda üst üste Orta Asya bölgesinde cereyan eden protesto, darbe ya da girişimleri gibi toplumsal hadiseler coğrafyaya uzak, uzman olmayan birçok kişide soru işaretleri oluşmasına neden oldu. Kadim şehirler, medeniyetlere ev sahipliği yapsa da günümüzde bölge ülkeleri otoriter rejimlerin yönetimi altında. Bu yönetimler aslında çok farklı etnik yapılara sahip grupların yaşadığı ülkelerde baskıcı uygulamalarla idareyi sağlama politikası güdüyorlar. Aslında hiç de homojen olmayan ülkelerde kazan kaynariken, baskıcı uygulamalar zaman zaman ortaya kaotik protesto dalgalarına yol açmaya devam ediyor.